

Retorikens retorik och det metonymiska begäret

Som flera av er vet är jag allt mer besatt av frågan om metonymin som det mest grundläggande fenomenet i semantikens utveckling och därmed i Retorikens väsen. På 90-talet talade jag ofta (med en imitation av Lacans uttrycksätt) om "det metonymiska begäret". Jag konstaterar att retorikforskningen håller fast ofta vid traditionella uppfattningar, som borde tänkas om och förnyas, om vi ska förstå bättre vad vi gör med språket och vad språket gör med oss.

När vi höll på med semantiska frågor i Nordplans forskarutbildning, åberopade vi ofta Ferdinand de Saussures relation mellan "Betecknare" och "betecknat". (Min skrift om "Meningens nedkomst" låg i detta spår). Ännu bättre än Saussure är den (orättvist okände) spanske Eduardo Benot (1822-1907) och hans "Arquitectura de las lenguas" (ett trebands verk från 1890). Han levde tidigare och hade en mer precis uppfattning om språket än Saussure (1857-1913). I Uppsala har man nyligen funnit ordet "retorisering" för att ge namn åt ett metonymiskt fenomen, dvs. en förskjutning vid användningen av själva ordet "retorik" i den semantiska riktningen som akademiska retorikforskare och -lärare borde motverka. Jag åsyftar det som i vardagsspråket uttrycks med "det är bara retorik". All "retorik" skall då – i konsekvens med "retoriseringen" – tolkas som skitsnackforskning, eller (i bästa fall) som en terapeutisk granskning av språket, inte som en "retorikvetenskap" i bred och positiv bemärkelse, med värtalighetskonsten utan sidoavsikter som utgångspunkt. Man uppfattar dock ofta retorikkunskapen huvudsakligen som hjälpmedel i "övertygande" syfte, inte som objektiv granskning av språkbrukets användning.

Jag har länge saknat en "retorikens retorik" som noterar hur orden och deras åsyftade mening blandas urskillningslöst samman även av retorikforskare och -handböcker. När vi påstår att ett ord eller ett uttryck (t ex "flaskhals") "är en metafor", begår vi en metonymi, eftersom metaforen inte är själva ordet utan den användning vi gör av ordet. (Svårt att hänga med, kanske?) ... När retorikavdelningen vid Södertörn gjorde en resa till Grekland, minns jag hur jag kollade bankernas terminologi, där "metafor" på grekiska betyder "transaktion" eller "överföring" (det vi gör med pengarna, inte pengarna själva). "Metafor" var också vad möbeltransportföretag bedriver, inte det material som transporteras. Man ska skilja mellan ätandet och den mat man äter, även om båda förknippas med varandra. Ett ord eller ett uttryck är inte själv en metafor, men den används i metaforiskt, dvs. överföringssyfte.

Som några kanske vet, lade jag för länge sedan märke till att, inte bara några utan samtliga våra kunskaps-ord ("kunskap", "teori", "vetenskap", "konst", etc) blandar semantiskt ihop "vad vi gör" med görandets resultat. Lite vardagligare, men retorisk dunklare, talar man då om skillnaden mellan det praktiska och det teoretiska. Jag har roat mig länge med att konstatera hur man numera börjat ibland precisera med: "Jag menar inte kunskapen utan kunskapandet". Roligt, eftersom ordet "kunskapande" var upptaget i svenskan för att beteckna "spaning" eller "spionage". En sak är att tänka igenom på ett ordnat sätt ("teoretisera") och ett annat att analysera det tänkta och presentera resultatet i en "teori". Att uppfatta ett ord som en metafor (inte som resultatet av en metafor) får retorikforskarna att begå en metonymi, en glidande sammanblandning mellan det tänkta och dess uttryck.

Det går inte att tala, att använda språket, utan att hela tiden begå metonymiska förskjutningar och sammanblandningar. Ordens roll är (i vanlig användning) att få oss att tänka på något annat än orden. Inte ens en text som förklarar det retoriska fenomenet kan göra det utan att begå metonymier i sin förklarande text. Ty språket kan inte användas "ometonymiskt". Men medan vetenskaperna blandar ihop uttrycken med det uttryckta utan att stanna upp vid någon skillnad, är språket till just för att "beteckna": ge uttryck åt det vi tänker på och det vi tänker om, utan att vara annat än just ett "uttryck". Retorikforskningen ska just lägga märke till att användningen av språket är ständigt metonymikrävande. Man kan inte använda orden utan att därmed utpeka något

annat än själva ordet. Detta ständigt sammankopplande, "associativa" handlande med ord är det som utgör metonymin. Själva ordet "metafor" begår således också en "metonymi". Det är just den oundvikliga metonymiseringen som får en författare hela tiden att revidera sin text, att byta ut uttryck med bättre klagörande ord, utan att någonsin kunna betrakta det man säger som en återgivande bild av det tänkta, som en fullständig "sanning". Olika personer uttrycker dessutom samma "sak" på vart sitt sätt eller menar någorlunda olika, trots bruket av samma uttryck. För att inte tala om översättningsproblematiken till andra språk. Kommunikation handlar mer om igenkännande och perspektiv än om fullständig förståelse. Den hermeneutiska processen som språkanvändningen innebär tvingar oss dessutom att återanvända samma ord och uttryck som tidigare för nya saker i nya situationer. Nya ord bygger också ofta på tidigare, såsom etymologisk forskning kan avslöja. Liknelse och likhet pekar inte åt samma "håll".

Det är viktigt att påpeka att Aristoteles aldrig förklarade riktigt vad metaforer är. Hans ord "metafor" ska översättas som "trop", ty det innehåller alla typer av överföringar med hjälp av ord, inklusive metonymin. Att Aristoteles ger oftast synen och bilden huvudrollen i kunskapen, skapar en uppfattning av metaforen som litterär och poetisk resurs och ignorerar dess roll i ordbildning. Hörseln är viktigare än synen i kunskapen och ordbildning, vilket framgår av Aristoteles lilla skrift om sinnena och Hannah Arendt påpekat. Detta har jag själv behandlat på annat håll.

En metafor är en semantisk bunden minnesföreställning men inte en bild. Jag brukar hålla med dem som påstått att verbet är viktigare än substantivet (vilket själva etymologin av orden "verbum" och "sub-stantiv" avslöjar). Återanvändningen av samma ord i olika situationer ger människan ett försprång före andra "politiska (dvs. sociala) djur" och gör henne enligt Aristoteles till "det retoriska djuret" (inte till det "politiska djuret" som många okunniga akademiska besserwissnar ständigt upprepar utan att ha läst noga den aristoteliska texten).

Språkbruket låter orden (med minnes hjälp) beteckna olika funktioner av samma sak i olika situationer. Jag brukar säga att jag kallar "bord" det som jag har framför mig, därför att jag "bordar" med det. Problemet är då att språkbruket kan låta meningen flytta, förvandlas och förvanskas, uppfattas på olika sätt beroende på mottagarens erfarenhet och eget minne. Detta är det som gör vardagsspråket vilseledande (särskilt i manipulativa situationer av propagandistiskt och s.k. "politiskt" slag).

Det metonymiska begäret försöker skapa klarhet men leder också ofta till oklarhet. Att skilja mellan orden och det sagda vore en uppgift för retorikforskarna, som de inte tycks ha den blekaste aning om. Jag har själv, i denna text, fått kämpa mot metonymiska oklarheter, utan att kunna undvika ordbrukets metonymiskt ofrånkomliga karaktär. Ty utan att använda orden i nya situationer och i nya uttryckliga sammanhang skulle vi inte ha en vokabulär.

Ordbudet och uttryckssättet hänvisar inte i första hand till det yttre observerade eller åsyftade, utan till den mentala uppfattningen som orden associerar till vid ögonblicket. Vi brukar t o m revidera våra beskrivningar och våra uttalanden, när vår insikt förändrats med tiden eller med nya erfarenheter. Etymologisk kunskap är av stor hjälp härvidlag, eftersom det gör oss någorlunda medvetna om hur ordens användning förändrats. Ordens betydelseförändringen får oss hela tiden att "titta åt annat håll" och detta lägger grunden för (medveten eller omedveten) propaganda och åsiktspåverkan. Det är, t.ex., helt begripligt vad vi menar med påståendet "Hela staden deltog i festen" utan att låta sig inbillas att hus och gator träffades, åt och dansade. Ibland är de enkelt att skilja och förstå. Men många påstående kräver viss metonymisk uppmärksamhet för att inte låta sig luras. Att "politiker" ursprungligen torde beteckna detsamma som "medborgare" har inte hindrat oss från en metonymisk sammanblandning mellan orden "politiker" och "förtroendevalda". Ett sunt, etiskt och demokratiskt språkbruk kräver stor uppmärksamhet och införandet av retorikkunskapen redan i förskolan, eftersom språket bildas i barndomen.

Metaforer innebär (som det grekiska ordet antyder) en "överföring" och återanvändning av en tidigare erfaren föreställning, men det behöver inte nödvändigtvis gälla synliga minnes"bilder". I

det litterära området spelar bilden ofta en metaforisk roll, men i ordbildningen (i semantiska konstruktioner) är ofta upprepningen av likheten i fonemassociationer det som förbinder orden semantiskt med varandra. Etymologier är metaforiska och metonymiska konstruktioner som bygger ofta just på fonematiska grunder. Det kan dock finnas andra former av fonetiskt tankeassocierande grunder. Vokaler och konsonanter och deras koppling med varandra har en semantisk effekt. Det är inte svårt att se hur orden *stå, posten, stacket, Stockholm, basta, måste*. Och (för att ta mitt mest brukade exempel) att konsonantgruppen SKP har med seendets idé att göra, kan man konstatera med en rad exempel: aspekt, respekt, inspektör, skepsis, horoskop, m fl. Ordet "ide" har ett fonematiskt samband med "uideo" (vilket förstärker fördomen om att kunskapen har med seende, snarare än med hörsel, att göra). Och att Åbo heter Turku på finska har inte ett dugg med finska språket att göra. TRK (TRG) ligger till grund för både Turku och det svenska ordet "torg", vilket tyder på att Åbo var en marknadsplats.

Hans Larsson har helt rätt när han i "poesiens logik" säger att det vore mycket vunnet om grundskolan lärde ut etymologi. Då gäller det också att se att antalet konsonantljud reduceras, eftersom närliggande konsonanter (t. ex. D och T, B och P) kan förväxlas med varandra. Finskan saknar helt B-konsonanten (en finsktalande väntar på "pussen" när vi andra väntar på bussen). Araberna saknar P och återger det engelska ordet "transport" som "transburt" (de skiljern inte mellan O och U, heller).

Rytm och den metrisk resursen som kallas "alliteration" utövar visst metaforiskt inflytande som förstärker ljudmässigt den semantiskt igenkännande bildförståelsen. Följande strof från Frödings dikt väcker fonetiskt föreställningar som stärker bilden:

"Och de hade som brinnande blånor i kroppen,
och som gräshoppor hoppade Rejlandshoppen,
och mot stenar av klackar det small.
Och rockskörten flaxade, förkläden slängde,
och flätorna flögo och kjolarna svängde,
och musiken den gnällde och gnall."

När jag (för länge sedan) lärde mig svenska, bl a med hjälp av framstående svensk lyrik, gjorde jag några fria översättningar av svenska dikter till spanska (bl a av Frödings "Det var dans"), där jag inte följde orden semantiskt utan lade märke till rytmen och alliterationerna och skapade mentala bilder hos åhöraren som inte återgav berättelsens detaljer utan atmosfären och miljön vid ett jämförbart folkligt firande, i spansk miljö, med dans och musik. Här handlade det på riktigt om metaforisk översättning.

Metaforfenomenet uppstår i pedagogiken, när man tar upp et exempel och i litteraturen, där en god roman kan lära oss ibland mer om samhället än en bok i samhällskunskap. Men metaforen börjar på de fonetiska nivån vid bildande av nya ord inom samma ordfamilj.

José L Ramírez
Oktober 2014